

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 4 Sayı: 17

Volume: 4 Issue: 17

Bahar 2011

Spring 2011

“BELÂĞAT’IN SIRLARI”NDA ABDÜLKÂHİR’İN TEORİSİ: PSİKOLOJİK BİR
YAKLAŞIM¹

ABDALQÂHIR’S THEORY IN HIS “SECRETS OF ELOQUENCE”: A PSYCHOLOGICAL
APPROACH

Muhammad KHALAFALLAH^{**}

Çev.: Ömer KARA^{***}

Özet

Yazar, makalede, Abdülkâhir el-Cürcânî’nin retoriğinin ve edebî tenkit yönteminin sadece katı bilimsel kurallar yığını olmadığını; retoriğin edebî zevk tarafıyla da ilgilendiğini ortaya koymaya çalışmakta; bu anlamda Esrârü’l-Belâğa adlı eseri merkezinde müellifin teorisinin psikolojik yönlerini tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Abdulkâhir el-Cürcânî, belâğat, edebiyat eleştirisi, Esrârü’l-Belâğa.*

Abstract

In this article, the author tried to put forward that Abdalqâhir al-Jurjânî’s rhetoric and literary criticism isn’t merely a pile of scientific rules and he is also interested in literary taste of rhetoric. In this sense, he discussed psychological aspects of Jurjânî’s theory in the center of his work titled *Asrâr al-Balagha*.

Key Words: *Abdalqâhir al-Jurjânî, rhetoric, literary criticism, Asrâr al-Balagha.*

-I-

Arap edebiyat eleştirisinin tarihi yazılırken, İslamî dönemin beşinci asrında (yani miladi 11. yüzyılda) yaşayan; engin kültürü ve temel İslam bilimlerindeki çokyönlü başarılarıyla ünlenen Abdülkâhir el-Cürcânî’ye özel bir yer verilmiştir.² O, Arap

* Makalenin orijinal ismi, “Abdalqâhir’s theory in his ‘Secrets of Eloquence’: A Psychological Approach” olup (*Journal of Near Eastern Studies*, vol. 14, No: 3, Jul., 1955, ss. 164-167) da yayınlanmıştır.

¹ Bu tebliğ, XX. *International Congress of Orientalists*, Paris, July 23-31, 1948’de sunulmuştur.

** İskenderiye Üniversitesi, İskenderiye/ Mısır.

*** YYÜ. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

² Abdülkâhir’in biyografisi, kısa ve azdır; ama biyografi kaynakları, onun İslam bilimlerinde geniş bilgiye ve tecrübeye sahip olduğu konusunda hemfikirdir. Teolojik açıdan, bir Eş’ari; fikhî açıdan Şâfi’îdir; gramer eğitimini Ebu’l-Huseyin el-Fârisî’den almıştır. Edebiyat ve nakdda/eleştiride ise Kâdî Cürcânî’nin (ö. 471/1078) öğrencisidir. Bkz. Abdülvehhâb es-Sübki, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, III, 242; Celâlüddin es-Suyûtî, *Buğyetü’l-Vü’ât fi Tabakâti’n-Nahviyyin ve’n-Nuhât*, s. 310; İbn İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, III, 340. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Gesch. Der arab. Literatur*, I, 287-88; Supp., cilt: 1, 503 vd.

eleştirisini dar çerçeveli ihtisas alanından geniş ufuklu genel sisteme dönüştüren birkaç büyük beyinden birisidir.

Onun retorik (belâğat) ilminin gelişimine en önemli katkısı, Arap edebiyatında söz konusu bilimin “kurucusu” lakabını haklı olarak kendisine kazandıran iki büyük eserinde (*Esrâru'l-Belâğa* ve *Delâilü'l-İ'câz*) somutlaşmaktadır. Bu makalenin yazarının görüşüne göre –ki bu görüşü bir başka yerde kurmaya çalışmıştır.³– bu iki kitap, tutarlı bir edebiyat teorisi sunmaktadır: İlki, edebiyat kurgusunun (en-nazm) yapısal yönünü; ikincisi ise yaratıcı/ sanatsal imgeler / figürleri (metaforlar, mecâzlar, teşbîhler vb.) örneklemek suretiyle edebiyat sanatının estetik yönünün tahlilini konu edinmektedir. Ya da, farklı bir şekilde ifade edecek olursak, ilki, manayı ifade etmek için dizayn edilen bir yapı olarak; ikincisi ise takdir edilen ve hoşlanılan güzel bir sanat olarak kompozisyon ile ilgilenir. İki ciltten her biri, bir tez öne sürer, onu izah eder, farklı retorik alanlardaki uygulamalarını tartışır ve gelebilecek herhangi bir karşıt eleştiriye cevap verir. Konuyu ele alış biçimi ve kavrayışı açısından her iki kitap, neredeyse çağdaş eserler gibidir. Bu eserler, kendi zamanlarında edebiyat eleştirisi sahasını incelemekte; gerçek bilimsel düşünüşün ve orijinalitenin olmayışına işaret etmekte; zamanındaki eleştirmenlerin edebiyat sanatındaki önemsiz şeylerle meşgul olmalarına üzülme ve edebî değerlerin hem objektif hem de subjektif yönlerini tatmin eden yeni bir bilimin esaslarını koymaya çabalamaktadır.

Yukarıdaki analizden, yazarın edebiyat kompozisyonundan bu tanımda yapı ve güzellik şeklindeki ikili bölünmeyi anladığını çıkarsamak haksızlık olacaktır; ancak kitaplarının ilkinin yazdığında esas itibarıyla ilk tezin kendisine klavuzluk ettiği muhtemeldir. Bir sonraki seviyede ve belki öteki kültürel etkilere ve düşünce olgunlaşmasına sahip olarak o, hala müstakil ve tam bir uğraş olarak görülen edebî sanatın en önemli yönünü keşfetmiştir.⁴ Bu yüzden her iki kitap, bir gaye birliği sunmada birbirleriyle ilintilidir ve Abdülkâhîr'in eleştirisinin temel felsefesine hizmet etmektedir.

Her ne kadar, ilk kitabı *Delâilü'l-İ'câz*'da, Abdülkâhîr temelde Kur'ân'ın edebî mükemmelliğinin keşfinin doğru yoluna işaret etmekte ilgileniyorsa da,⁵ tartışma, onu tabiatıyla genel anlamda edebî mükemmelliğin geniş alanına taşımıştır. Bu yüzden o, temel bir tez geliştirmiş ve modellerini Kur'ân ve Klasik Arap nesir ve nazmından iktibas ederek ve tahlil ederek vasl ve fasl, zikr ve hazf, tarif ve tenkir gibi farklı yapı tekniklerindeki uygulamalarını göstermeye çalışmıştır. Bu yapısal teknik türleri, Arap Ortaçağının daha sonraki retorikçileri / belâğatçıları tarafından temel eleştiri felsefesinden soyutlanmış ve “Manalar bilimi” (İlmü'l-Me'ânî) olarak bilinen ilimde formel olarak uygulanmıştır. Abdülkâhîr'in geliştirdiği düşüncesinin orijinal çizgisini şu şekilde ifadelendirmek mümkündür:

Edebî kompozisyonundaki en önemli unsur, yapıdır; ve yapının temeli ise manadır. Önce manalar, uygun bir hiyerarşi içinde zihinde tanımlanır; sonra bunların lafzi ifadeleri belli bir tarz içerisinde münasip bir şekilde onları izler. Bu yüzden edebî mükemmellik, lafızların değil, anlamın nüfuz alanındadır. Bundan dolayı da

³ Bkz. M. Khalefallah, *Kitabün mine'l-Vücühâtin nefsiyye fi Diraseti'l-Edeb ve'n-Nakd*, (Kâhire, 1947), bölüm IV.

⁴ Yukarıda atıfta bulunduğum eserimde, *Esrâru'l-Belâğa*'nın daha sonraki bir kitap olduğunu ortaya koyduğum teklifin sebeplerini orada verdim.

⁵ Kur'ân üslûbunun eşsizliği fikri, büyük ölçüde, Arap edebî eleştirisinin gelişimine katkı sağlamıştır. Bunun güzel örnekleri, yukarıda incelediğimiz Abdülkâhîr'in eserinde ve Bâkîllânî'nin *İ'câzü'l-Kur'ân*'ında mevcuttur.

mükemmeliği keşfetmenin yolu, içe bakmak, kendini test etmek ve tüm nazmın kişinin ruhu üzerinde bıraktığı izlenimleri, tatminleri, duyguları ve heyecanları keşfetmektir.

Yapı teorisinin bu içsel yönü, bu makalenin konusu olan diğer kitabı Esrâru'l-Belâğa'da teste tabi tutulmuş; eserin başından sonuna kadar bu konu ele alınmıştır.

-II-

"Belâğatın Sırları"⁶ da, belâğat alanındaki temel ve düzenli prensiplere olan ihtiyacı göstermekle işe başlar ve hiç geciktirmeksizin bunları insan tabiatının kanunlarında araştırmaya koyulur: Güzel edebî bir pasajı işittiğimizde zihnimizde ve ruhumuzda neler meydana gelir? Kelimelerin başında yapılan cinâs (alliteration) veya sonunda yapılan seci' (assonance) gibi dil hünerleri niçin hoşumuza gider? Bir ifadenin kapalılığı veya şişirilmişliği gibi olgular niçin nefretimizi celbeder? Zekice tasarlanmış teşbih yollu bir benzetmenin veya güzel bir metaforun (mecâz/isti'are) estetik etkisinin arkasındaki gizem nedir? Hangisi bizim zevkimizi daha cezbeder: el-Buhturî'nin kolay ve akıcı şiiri mi yoksa Ebu Temmâm'ın derin ve karmaşık şiiri mi? Ve niçin? Güzel bir şiir parçasını okuduğumuzda, ne hissederiz?

Bu tür soruları, algılarımız ve tasavvurlarımızdaki veya düşünce ve hayalimizin zihinsel alemindeki bazı içsel özelliklere yönelttiğimizde, eleştiri ilminin biricik bir kurum olduğuna ikna olabiliriz. –Abdülkâhir'e göre-, Hicri 5. asır insanların sıkıntısı, doğru dürüst anlamadıkları bir jargonu tekrar ettikleri retorikleriyle yetinmiş olmalarıdır.⁷ Onlar, edebiyatın güzelliğini kelimelerde, seslerde ve linguistik ayrıntılarda/inceliklerde aramışlardır.

Edebî düşünüşün yeni bir çehreye kavuşturulmasına acilen ihtiyaç vardır ve Abdülkâhir bunu gerçekleştirme sorumluluğunu üstlenir. Bütün çabası, analiz ve sentezle yüksek düzeyde disipline edilmiş mantiki bir zihin ile hoşlanılmaya ve takdir edilmeye hazır bilgili ve kültürlü bir edebî zevkin mutlu bir bileşimine yoğunlaşmıştır. Edebî pasajları analizi ve takdirinde Abdülkâhir, edebiyatın geniş bir alanın, yani sanatın sadece bir parçası olduğunu görecektir parlak bir vizyona sahipti. Arasına o, resim ve heykeltraşlık gibi öteki güzel sanatlarla da müracaat etmektedir. Ve o, ahenk prensibinin ve onun edebiyata uygulanabilirliğinin farkındadır.

Bu yaklaşım temelinde, Abdülkâhir, çabalarının neticesinde bazı sonuçlara ulaşacaktır. Bunlar, şu şekilde özetlenebilir: a) Edebiyattaki mükemmelliğe, ifadenin yapısı ve sözlü yönlerinden daha çok onun okuyucunun zihnine ve ruhuna etkisi ile hükmedilebilir. b) Metaforların güzelliği, bunların üsluba yenilik, zindelik ve hareketlilik vermesi ve gizli düşünceleri anlaşılabilir/kavranabilir bir açıklığa kavuşturması gerçeğinde yatmaktadır. c) Teşbih yollu kompleks benzetmeler, insan anlayışını değişik sebeplerden dolayı hoşnut eder: Bütün insanların ruhları, gizliden görünebilire; soyuttan somuta, hayal/tasavvur ile bilinenden sezgi veya duygusal kavrama vasıtasıyla bilinene geçişten memnuniyet duyar. İnsanlar, doğası gereği, benzerlik bağlarıyla birleştirilen farklı şeyleri görmekten hoşlanırlar. Makul düzeydeki bir zihinsel aktivite sonunda keşif tamamlanınca beğeni daha bir artar. Zihnin fonksiyonları, düşünme, tefekkür, analogi ve çıkarsamadır. Ve bütün bunlar, farklı şeyler arasındaki ilişkileri teşekkül ettirmede ve kavramada kullanılır. Retorik sanatlar da, tüm bu değerlendirmelerin mücessem halidir.

⁶ Esrâru'l-Belâğa, tah. Reşid Rıza, (2. Baskı, Kâhire, 1344).

⁷ Aynı şikayeti, öteki kitabı Delâilü'l-İ'câz'da (2. Baskı, 1531) ifade etmiştir. Özellikle bkz. s. 350.

-III-

Ayrıca pratik edebiyat eleştirisinin bazı formları için uygulama sırasında önem arzeden teorik bir prensip söz konusudur. Buna göre, edebî bir pasajın sanatsal değerinin testi şu şekildedir: Bunun imgelerinin kadirşinas bir okuyucu veya dinleyicinin ruhunda veya zihnindeki etkisi nedir?

Bu yeni yaklaşım, Abdulkâhîrle özdeşleşmiş bir fikir değildir; bu, bütün kitaba sinmiş psikolojik atmosferin bir parçasıdır. Yazar, bir şiir okuduğunuzda sizi içgözlem metodunu uygulamaya tekrar tekrar davet eder; bütünü ve parçaları algılamaya çalıştığında, çağdaş “gestalt” teorisine oldukça yakınlaşır;⁸ gerçek edebî zevki imkansızlaştırmaksızın estetik duygu ve sanatsal yapı üzerinde tekrar tekrar durur;⁹ okuyucuyu aklın köklü karakteristiklerine yönlendirir ve bir kısım klasik beyitlerin ve ibarelerin güzelliğini resmetmek için psikolojik tavır analizine sık sık başvurur.¹⁰ Elindeki metin, sanatsal bütünlüğünü ve atmosferini kaybetmeksizin bir çok orijinal ve anlamlı şeyler sunar.¹¹

Tarihî değeri yanında, bu yaklaşım, psikoloji ilminin olgunlaşması ve yükselmesinin damga vurduğu bir çağda yaşayan modern edebiyat bilim adamının ilgisini çekmeyi de başarmıştır. Modern psikologlar,¹² genel anlamda psikoloji ve sanat arasındaki zorunlu yaygın zeminlerin varlığına dikkat çekerler; bunların bir kısmı ise sanat ve edebiyat hayranlığı probleminde bilinçli bir şekilde hücum ederler.¹³ Öte yandan modern edebiyat eleştirmenleri ise, edebî çalışmalarında psikolojik metotlardan yararlanırlar.¹⁴ İskenderiye Üniversitesi Arapça bölümü, Arap dil zevki ve edebî eleştiri araştırmalarının bir bölümü olarak bu tür çalışma yöntemini takip etmektedir. Tabiatıyla, Abdulkâhîr gibi M. 11. asırdan bir bilim adamının, bizim bugün edebiyat alanında farkında olduğumuz psikolojisinin geniş ve son derece ilginç uygulamalarını canlı tutacağı/metnine uygulayacağı beklenemez. Ne var ki, ortada bir gerçek vardır: 9. asır öncesindeki Arap yazarımız, bu modern yaklaşımın öncülerinden biri olarak kabul görmelidir.

-IV-

Abdulkâhîr’in belâğat ilminin gelişimine orijinal katkı sağlayanlar arasındaki münasip yerini tayin etmek ve onun edebî eleştirinin bu psikolojik teori formülasyonunun gerçek değerini tespit etmek için, şu iki soruyu cevaplamak gerekecektir: (1) Bu düşünce tarzında Abdülkâhîr, önceki Arap yazarlardan etkilenmiş midir? Etkilenmişse nereye kadar etkilenmiştir? (2) Edebiyat fenomeninin psikolojik izah eğiliminde Aristo etkisinde kalmış mıdır?

İlkinde gelince, hicri üçüncü ve dördüncü gelişimci periyodunun belli bazı müslüman bilim adamlarının, onun teorisinin bazı yönlerinde Abdulkâhîr’e katıldıklarında kuşku yoktur.¹⁵ Örneğin Câhız, belâğat sanatını insanlarla/

⁸ Bkz. Esrâr, s. 137 vd.

⁹ Bkz. Esrâr, s. 266, 307; Delâil, s. 346, 420, 423.

¹⁰ Örneğin, “إن غناه فقر” ibaresini açıklarken, cimriliğin psikolojisini analizi için bkz. Esrâr, s. 64-68; yine “كلنا وضوء الصبح” beytini açıklarken, rahatsız edilen ve korkutulan bir kuşun davranışı hakkındaki analizi için bkz. Esrâr, s. 155.

¹¹ Bunun en güzel örneği, “ولمّا قضينا من مئى كل حاجة...” ile başlayan meşhur üç mısraı analizidir. Bkz. Esrâr, s. 16-17.

¹² Örneğin, Spearman, Creative Mind’de; C. G. Jung, Modern Man in Search of a Soul’da.

¹³ Örneğin, C. Burt, How the Mind Works (Sanat psikolojisi bölümü).

¹⁴ Örneğin, S. Herbert, The Unconscious in Life and Art; T. S. Eliot, Experiment in Criticism; I. Richards, Principles of Literary Criticism, Poetical Criticism; Tâhâ Hüseyin, değişik Arapça eserlerinde.

¹⁵ Bu sorunu, Mine’l-Vicheti’n-Nefsiyye adlı kitabımın 4. Bölümünde uzun uzadıya tartıştım.

kalabalıklarla ilişkisi açısından uzun uzadıya tartışmış ve –kısa da olsa- iyi bir edebiyatın farklı şekillerde kalpler üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ Kâdî Cürçânî, edebiyatın beğenilmesi/takdir edilmesi konusunda içgözlem metodunu savunmuş ve şiir yeteneğini doğuştan ve kazanılmış unsurlarıyla –psikolojik yöneme başvurarak- tahlil etmiştir.¹⁷ İkincisine gelince, ilgili fikir, Profesör Tâhâ Hüseyin tarafından oryantalistlerin önceki bir kongresinde sunulan bir tebliğde daha önce öne sürülmüştür.¹⁸ Bense, Aristo'nun "Poetics" ve "Rhetorics"leri; ayrıca bunun Matta b. Yunus ve İbn Sina tarafından yapılan kadim Arapça çevirileri üzerine detaylı bir çalışma yaptım¹⁹ ve bunların Abdulkâhir'in bu yaklaşımdaki tavrı üzerindeki etkilerinin –ne kadarsa- izlerini sürmeye çalıştım. Bu konudaki bulgularım, Tâhâ Hüseyin'inkini, yani Abdulkâhir'in Aristo'nun edebiyatla ilgili çalışmalarının Arapça versiyonlarından haber olduğunu temelde desteklemektedir. Bununla birlikte, bu değişik etkilenimler, yazarımızın orjinalite iddiasını azaltmamaktadır. Bu teori, daha önce formüle edilmeyen hemen hemen her teoriyle aynıdır; bazı selefler, bir teorinin şu veya bu yönüne değinirler; ama ona belirli bir şekil vermek ve ikna edici deliller sunmak, daima sonraki dahilere kalır. Yazarımız, eserinin başından sonuna zihni enerjisini ve özgür düşüncesini göstermektedir. O, hatırı sayılır derecede, bilimsel düşünüşün katılığıyla edebî zevkin doğallığı arasında bir ahenk yakalamıştır. Gerçekten de o, geçmişin muazzam beyinleri arasında bir yeri hak etmektedir.

¹⁶ Bkz. Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn.

¹⁷ Bkz. Kâdî el-Cürçânî, el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve Husûmih.

¹⁸ Fransızca bir tebliğdir; A. el-Abbâdî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bu, son zamanlarda tahkik edilen ve yayınlanan Kudâme'nin *Nakdu'n-Nesr*'inin baskısı için önsöz olarak kullanılmıştır.

¹⁹ Bu çalışmanın sonuçları, benim *Faculty of Arts Bulletin* (İskenderiye, 1946)'daki "Nakdün li ba'di't-terâcim ve's-sürûhi'l-Arabiyye li kitabi Aristo fi sana'ati's-şi'r (Poetics)" başlıklı makalemde yer almaktadır.